

дізнається не набагато більше: хазяїн пса був татовим другом, якого репресували. Чому і як – питати було не прийнято.

Дорослі завжди забороняли дітям ставити додаткові запитання, самі ж були небагатослівними, тож, виростаючи, діти зазвичай не мали уявлення про трагедії, які розігрувалися поруч з ними. Генетичну пам'ять обрубували нещадно, старанно, строго і без вороття самі люди, нажахані тим, що відбувалося в їхньому житті. Малеча звикала не питати, мовчати і робити вигляд, що все гаразд. Через десятиріччя, уже в 1990-х, колишня малеча так само продовжувала вперто мовчати. А іноді, можливо, вже не просто мовчала через страх, а тому що їй розказати було нічого – старанно замовчувана правда десь вивітрилася з голови, зникла із міцно затулених вух і випарувалася через щілини завжди зачинених дверей.

Я думаю тепер про цю знищену пам'ять. Про непоставлені запитання. Про те, як мій народ катували ті самі, чії нащадки катують нас зараз. І про те, що цього разу ніхто – ніхто – не має права затуляти вуха, навіть якщо серце ось-ось лусне від болю.

Мені сниться молода бабуся Зоя. Такою, якою я її не тільки не могла бачити в житті, а й ніколи не бачила на світлинах. У літній шовковій сукні без рукавів, у чорно-білий крупний горох, з ямочками на щоках і грайливою посмішкою. Їй років 20, ми йдемо вздовж якоїсь річки, і вона час від часу здіймає вгору руки, аби поправити неслухняне темне волосся, що вибивається із гарно заплетених кіс, укладених довкруг голови. Уві сні, попри те що я вдвічі старша за неї, вона все одно залишається моєю бабусею.

– Ти бачиш нас? – питаю так, наче це само собою зрозуміло.

– Бачу, – просто киває вона.

Насправді я не дуже вірю в потойбічне життя і навіть уві сні дивуюся такому діалогу. Але він продовжується:

– Ти пам'ятаєш, як бомбили твоє село?

– Не бомбили. Бомбили міста. Нас обстрілювали з артилерії, – спокійно каже вона і заправляє за вухо лискучий, накручений, певно, на бігуді локон.

Я знаю і уві сні, й наяву, про що вона. Найважче їм було у 1944-му, коли село звільняла радянська армія. Німецькі окупанти довго чинили спротив, місцеві копали для них окопи, бо варіантів не копати, певно, у них не було, а потім кілька днів безвилазно мусіли сидіти у підвалах, поки точилися важкі бої. Чи вірили вони тоді у звільнення? Чи вірили, що вже за кілька днів звільнять Одесу? І що за рік скінчиться війна і вони виживуть, таки виживуть, уціліють, зможуть, втримаються... У що вони вірили, ці юні атеїстки, моя бабуся і її старша сестра? У що вірила їхня мама, яка ніколи в житті не молилася Богові і кепкувала над віруючою свекрухою? Про що вони думали, сидючи у підвалі? Напевно, вони міцно обіймалися?

– Бачиш, бабуся, он наші будинки. Розбомблені, – я вказую кудись вдаль рукою, хоча там до пуття нічого не видно. Але нам і не треба приглядатися. Ми бачимо серцем кожную зруйновану стіну, кожне осліпле вікно без шибок, зуби вирваних під'їздів, безпомічні двері, які вже ніколи нічого не замкнуть...

– Бачу, – тепер вона притримує руками горохові складки сукні.

Слів майже немає, але чомусь я розумію справжній сенс того, чого вона не промовляє вголос: «Я все бачу і мені боляче. Ми вцілили. Ви теж можете. Або ні. Я не знаю. Але варто спробувати».

Мене будить нічна сирена. Надворі – раннє літо, тепло, двері на балкон прочинені. Мені подобається літо, тепер – ще й через те, що можна спати з відчиненими вікнами і прокидатися від сирени, а не вже тоді, коли лунають вибухи. Маєш трохи часу прокинутися і зібратися з думками. Цього разу вибухів поки немає. Сонні пальці ледачкувато тицяють у телефон, гортають стрічки соцмереж. Пуск «шахедів». Східне слово, шиплячий приголосний, наче змія, заповзає у вуха, звивається там у товсті кільця й здійсмає голову: аби продов-

жити глухо нашіптувати: «Ххххх»... Шиплячі перетворюються на дзвінки: «Дзззз, джжжж, дзззз»... Схоже, я задрімала і знов прокинулася. Летять. Десь зовсім поруч, біля балкона. Треба йти у ванну. Вибух. Другий. Третій. Вікна здригаються, але втримуються. На сходовій клітці нашої багатоповерхівки чути голоси: люди повиходили з квартир і сидять на сходах або на стільчиках, які беруть із собою. Разом не так страшно. Вибух. Ще. Іще.

Тієї ночі через атаку дронів неподалік від нашого будинку загинули люди. Вранці у цьому районі – наче в мурашнику. Люди прибирають вибиті вікна й двері, змітають скло, визбирають уламки цегли з клумб, викликають майстрів зі встановлення вікон, носять туди-сюди плівку, аби тимчасово затулити діри осліплених віконниць. Хтось приносить квіти і кладе їх тут же, поруч.

Я міряю уявою відстань до свого будинку від цієї жахливої воронки. Думаю про свій сон і бабусю у гарному одязі. І йду купувати собі сукню. Раптом наступного разу – по мені?

Незадовго до смерті мій дід Іван втратив голос. Перед тим він кілька років слабував на серце, останнім часом почав важко дихати і, певно, того літа остаточно зрозумів, що воно у нього – останнє. Мені – 22, я щойно закінчила університет і пішла на свою першу роботу в газету. Бабуся дбайливо збирає у товсті купки всі «мої» газети. Дід нічого не збирає, але читає. І того вечора на літній терасі, важко спершись об стіну, він шепоче:

– Навіть насіння у торбочках забрали. Сказали: «Цветы вам больше не понадобятся».

Його історія була короткою і простою, без вишуканих стилістичних зворотів: освіта і гарне оформлення думок ніколи не були його сильною стороною. Але його історія напроцуд правдива. Така правдива, яких мені ніколи ніхто не розказував. Мій дід ненавидів комуністів. Тепер зрозуміло, чому.

Він народився десь у російській глибинці: туди на заро-

бітки подалася його майбутня мама, там вона вийшла заміж за місцевого хлопця, там і народився Іван. Коли малому був рік, життя зупинилося. Ані мій дід, ані тим більше я не знали і навряд чи дізнаємося, що саме там сталося, однак родина його батька була категорично проти колгоспів. Проти настільки, що одного разу моя прабабуся Любов схопила мого дідуся за руки і, пригинаючись, вискочила у вікно хати, втікаючи до лісу. Її чоловік – мій невідомий мені прадід Михайло – лишився у хаті зі своїм батьком і рідним братом: відстрілюватися від енкаведистів.

З тієї миті почався шлях Люби з однорічкою на руках, без одягу, харчів і грошей, додому – з далекого Уралу на Одещину. Яким був цей шлях? Мій дід про це нічого не знав або забув. Тому сьогодні мені лишається тільки уява, і вона така страшна, що про це неможливо думати. Я впевнена, що подолати такий шлях у тих умовах неможливо. Але вона повернулася додому. Змогла.

За рік у дім її батьків прийшли ті самі. Звичайно, інші, але насправді – ті самі. У кашкетах, з козирків яких скрапували дощові струмочки. Глибока осінь. Іван уже впевнено ходить, Люба нарешті не кидається сполохано серед ночі через нічні жахіття. Однак її темний страх тепер стоїть посеред хати і вправно командує підлеглими. За якусь годину вони заберуть абсолютно все їстівне, що знайдуть на обійсті. Останніми візьмуть з-під сволака торбинки з насінням.

– Что это?

– Насіння. Будуть квіти весною, – скаже Любина мама.

– Цветы вам больше не понадобятся, – запевнить він. Зірве всі торбинки і закине їх на віз.

Чи вірили вони тоді, що виживуть? Уцілюють? У тому листопадовому дощі посеред спорожнілої хати, без жодної їстівної крихти?

Вони вижили. Вцілили. Втрималися. Люба щодня ходила до рибалок, які працювали в артілі біля Тилигульського лиману, випрошувала у них риб'ячі нутрощі, голови з хребтами, гіркі тельбухи. Казала, що для сина, і ті, хоч і не завжди, але давали.

З того всього варилася юшка. Я не уявляю, яка вона на смак. Але вона смакувала моїм предкам так само, як смакує життя. За якийсь час вони знову посіяли квіти біля хати.

Нині я бачу, як люди висаджують квіти. Підрізають виноградники, обкопують яблуні й черешні. По наше насіння знову прийшли, думаю я. Ті самі, що й тоді до моєї прабабусі Люби. Прийшли, впевнені, що квіти нам більше не знадобляться. Але ми з Любою точно знаємо: вони смертельно помиляються. Квіти будуть.

Моя бабуся Зоя колись дуже боялася не те що говорити, а й чути про смерть. Варто було комусь, навіть мені, сказати хоч щось про це, і її очі робилися нажаханими.

– Не кажи про це. Навіть не думай. Ще прийде час. І я не хочу думати, – вона аж махала руками, щоб ми замовкли. Мені було трохи дивно, бо на мій молодий тоді погляд видавалося, що бабуся мала б спокійніше ставитися до смерті. Але це було не так. І навіть коли її близький кінець став очевидним і їй, і нам, вона все ще підсвідомо намагалася не вірити. Це виявлялося у повсякденних діях, у звичних справах, які вона старалася робити до останнього. У звичній відмові надягти щось нове з одягу, мовляв, хай, на потім.

– Мамо, не буде вже «потім». Одягни, побудь у новенькому, – вмовляла моя мама. Вона погоджувалася, але не вірила... І, до речі, на відміну від багатьох однолітків, нічого не готувала до своєї смерті – ніяких «костюмів у домовину», «оцю хустку мені одягнете» і тому подібне. Вона не пускала її у свої думки і свій дім до останнього.

– А може, ми, навпаки, стали пофігістами? І не боїмося більше смерті? – спитала мене знайома. Але дітей звично попросила сховатися в коридорі, коли пролунала чергова сирена повітряної тривоги.

– Боїмося, – відповіла я. – Але не віримо у неї. Не пускаємо в себе.

Стоїть літо 2022-го. Смерть стала частиною нашого життя. Вона ходить геть поруч – ось же вона. Ми жартуємо про неї. Мовляв, ой, треба з'їсти ще шматок торта, бо раптом не доживеш до завтра, то хоч посмакувати. Або: ой, давай зустрінемося, а то раптом... Легковажність і смерть – вони поруч. Хтозна, як у них обох виходить це взаємопроникнення, та, схоже, їм обом з цим о'кей.

Коли спілкуєшся з людьми, які живуть у прифронтовій зоні або воюють, це відчувається інакше. Ті, з ким доводилося говорити, ставляться до смерті з меншою легкістю, ніж ми. Вони в неї вірять. І поважають. Навчилися з цим жити.

У кожного своє ставлення до неї. Більшість з нас раніше ніколи не читали стільки текстів про смерть. Не мали уявлення, що можна вбивати по-різному. І що вмирати теж можна в дуже різний спосіб.

А от мій дід, на відміну від бабусі, не боявся говорити про смерть. І казав: «Як би я хотів померти легко. Раз – і все».

Тепер таку розмову часто ведемо ми з друзями. Як було б добре, якби це сталося швидко. Цікаво, якщо ракета просто в квартиру – це дуже швидко? А якщо під завалами? Ох, краще так не треба, це довго... А якщо фронт поруч і завали не розбирають, а повітря ще є?.. Так умирили люди в Маріуполі. Я не можу про це не думати. Як це – вмирати кілька днів у заваленому підвалі, маючи трохи повітря, але не маючи води й їжі? Коли поруч уже хтось помер, хтось – збожеволів? І абсолютно ясно розумієш: ти – наступний.

Та ні, – думаю далі я у цей липневий день 2022-го. Ракети – це нормальна смерть. Чи снаряди. Навіть задихнутися під завалами за кілька днів – ще куди не йшло. Найгірше – окупація. Вона лякає мене найбільше.

Ми тепер постійно думаємо про свій кінець. Хтось над ним сміється, хтось боїться до сухого горла і спазматично перехопленого дихання. Хтось намагається жартувати, хтось – дивитися комедії, хтось – працювати до такої втоми, щоб у голові не залишалося думок про смерть. Але вона міцно увійшла в наше життя. Хтозна, чи колись це стане інакше?